

УДК : 159.9 (075)

doi: 10.15330/ps.6.1.250-260

Тетяна Яблонська

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

t_yablonska@ukr.net

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ
РОЗВИТКУ ІДЕНТИЧНОСТІ ДИТИНИ В СИСТЕМІ СІМЕЙНИХ
ВЗАЄМИН**

У статті обґрунтовано теоретико-методологічні засади дослідження розвитку ідентичності дитини в системі сімейних взаємин. Основним методологічним принципом дослідження розвитку ідентичності дитини в системі сімейних взаємин виступив принцип системності, який передбачає розгляд процесу особистісного становлення у його цілісності, в єдності та взаємозв'язку різних складників. Також обґрунтовано положення про особистість як активного суб'єкта життєдіяльності та самотворення, принципи детермінації та суб'єктної активності; положення експериментально-генетичного методу та синергетичного підходу. Згідно з обґрунтованими принципами ідентичність особистості необхідно розглядати як багаторівневу, ієрархічно організовану систему взаємопов'язаних елементів, що зумовлюється складною детермінацією особистісного розвитку; а становлення і розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин – як багатоплановий, багаторівневий і багатовимірний динамічний процес, що детермінується, з одного боку, сімейними впливами, а з іншого боку – самодетермінується завдяки самосвідомості, суб'єктності дитини, що розширюється і набуває провідного значення з її віком. Розвиток систем "ідентичність", "особистість дитини", "сімейні взаємини", які виступають складними системами, що самоорганізуються, відбувається шляхом наростаючої складності та впорядкованості.

Ключові слова: ідентичність, розвиток ідентичності, особистість, сімейні взаємини, системний підхід.

Актуальність. Проблема розвитку ідентичності особистості сьогодні набуває особливої актуальності, що виявляється у різних аспектах. Один з аспектів – теоретико-методологічний – пов'язаний з необхідністю подальшої розробки і концептуалізації поняття "ідентичність", яке в сучасних психологічних дослідженнях трактується вельми неоднозначно. Важливим є також дослідження розвитку ідентичності особистості як складного процесу, що детермінований як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками.

Аналіз психологічних досліджень свідчить про те, що ідентичність особистості є складним, багатовимірним феноменом, який розглядається у психологічних дослідженнях різних напрямків: особистісно-орієнтованого (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл та ін.); в рамках соціально-психологічної проблематики (Г. М. Андреева, Е. Еріксон, В. І. Павленко, Д. Тернер, Г. Теджфел і др.); в контексті теорій вікових криз розвитку як специфічний феномен юності (М. Й. Боришевський, А. Ватерман, І. В. Дубровіна, Е. Еріксон, І. С. Кон, Дж. Марсія та ін.); як глибинний феномен (Д. Віннікотт, Х. Кохут, К. Хорні та ін.).

Ідентичність особистості розглядається як синтез ідентифікацій, які виникають в процесі соціалізації (Е. Еріксон, Дж. Марсія та ін.). У структурі

ідентичності дослідники виокремлюють особистісний і соціальний складники (Дж. Мід, Ю. Хабермас та ін.), які відображають співвідношення соціальної детермінації ідентичності й самодетермінації особистості. Різні аспекти особистісної, соціальної та професійної ідентичності вивчаються у працях М. Й. Боришевського, В. Л. Зливкова, В. В. Москаленко, О. Л. Солдатової, Л. Б. Шнейдер та інших дослідників. При цьому різновекторність і багатоплановість наявних досліджень проблеми ідентичності зумовлюють необхідність обґрунтування теоретико-методологічних підходів до вивчення розвитку ідентичності дитини в системі сімейних взаємин.

Метою статті є обґрунтування теоретико-методологічних основ дослідження розвитку ідентичності дитини в системі сімейних взаємин.

Виклад основного матеріалу. Основним методологічним принципом дослідження розвитку ідентичності дитини в системі сімейних взаємин виступив принцип системності, який передбачає розгляд процесу особистісного становлення у його цілісності, в єдності та взаємозв'язку різних його складників. Системне уявлення про особистість, визначення закономірностей побудови її психологічної структури як теоретико-методологічний підхід є актуальним для сучасних психологічних досліджень. Актуальність такого підходу зумовлена обмеженістю одновимірних досліджень особистості, наприклад, заснованих на погляді на особистість як на комплекс різноманітних властивостей, якостей. Упродовж останніх років з'явилося чимало праць, які реалізують підхід до особистості як до цілісної структури елементів, що характеризуються взаємозв'язками, структурно-функціональними характеристиками, рівнем розвитку тощо [3].

На думку С. Д. Максименка, системний підхід у психології являє собою спосіб теоретичного та практичного дослідження, який передбачає, що кожний психічний процес, явище чи стан людини, що виступає предметом дослідження, розглядається як система [13]. Істотна особливість підходу полягає в тому, що система досліджується як єдиний організм з урахуванням внутрішніх зв'язків між окремими елементами і зовнішніх зв'язків з іншими системами та об'єктами, що сприяє побудові цілісної картини об'єкта.

Б. Ф. Ломов сформулював основні системні принципи розгляду психічних явищ: 1) різноплановості; 2) багатовимірності; 3) багаторівневості; 4) ієрархічності; 5) системної детермінованості; 6) розвитку [12]. Згідно з названими принципами дослідження розвитку ідентичності дитини в системі сімейних взаємин передбачає:

- розгляд феномену ідентичності особистості в декількох планах: як відокремленої якісної одиниці, як частини макроструктури, якою виступає особистість, у плані мікросистем (складників ідентичності);
- розгляд ідентичності особистості у різних системах вимірів;
- необхідність розгляду феномену ідентичності як багаторівневої системи;
- аналіз ідентичності особистості як ієрархічно організованої системи взаємопов'язаних елементів, що зумовлюється складною детермінацією особистісного розвитку [2; 6; 8];

- розгляд детермінації становлення та розвитку ідентичності дитини як багатопланового, багаторівневого і багатовимірного феномену [8; 14];
- розгляд ідентичності в динаміці її становлення та розвитку [14; 16]. Так, і в системі "особистість", і в системі "ідентичність" всі елементи перебувають у стані постійного розвитку, внаслідок чого різні підструктури та їх компоненти розвиваються нерівномірно – одні швидше, інтенсивніше, інші – повільніше, слабше.

У системному розумінні феномену ідентичності особистості ми слідуємо за ідеями Г. С. Костюка, який, розглядаючи психічний розвиток людини, виходив з того, що людський індивід є частиною біологічної й соціальної систем, що зумовлює становлення особистості: "Особистість стосовно суспільства – "підсистема", але разом з тим вона сама є складною системою, цілісною системою систем, внутрішньо пов'язаних між собою, ієрархізованих" [9, с. 166]. Це твердження цілком справедливе й по відношенню до феномену "ідентичність", що розглядається нами як системне утворення, яке має свою структуру, психологічні механізми, закономірності розвитку. Засновуючись на поглядах Е. Еріксона, О. Л. Солдатової, Л. Б. Шнейдер та інших вчених, ми визначаємо *ідентичність* особистості як складну динамічну систему уявлень особистості про саму себе і пов'язаних з ними переживань, котра складається в результаті синтезу визначень індивіда значущими іншими та його самовизначень і апробується в актах вибору.

Ідентичність виступає ядром особистості як складної психологічної системи, яка перебуває в процесі розвитку і включена в сімейну систему, котра також відзначається певною динамікою функціонування і розвитку. Таким чином, системне бачення розвитку ідентичності дитини в сім'ї передбачає аналіз взаємозв'язку і взаємодетермінованості психологічних феноменів на рівні таких складних систем: "ідентичність" – "особистість" – "сім'я" – "суспільство", кожна з яких виступає елементом більшої системи.

Положення про багатовимірність, системний підхід до особистості є концептуальним положенням таких психологічних напрямів, як персонологічний, гуманістичний, екзистенційний, феноменологічний. В їх основі лежить ідея про персону як живу унікальну цілісність, спрямовану на реалізацію мети й відкриття світу. При цьому особистість як цілісність не зводиться до суми її компонентів, вона характеризується здатністю активно впливати на життя.

Системний, диференційований підхід частково був реалізований вже у працях, присвячених феномену Я. Зокрема, У. Джеймс розглядав Я як складну систему, виокремивши такі його форми: "матеріальне Я", "соціальне Я", "духовне Я" та Я як почуття власної ідентичності. За У. Джеймсом, особистісне начало вибудовується з кількох систем відносин Я з тими цінностями, на які воно спрямовувалося.

Представники гуманістичної психології – А. Маслоу, Р. Мейлі, Г. Олпорт, К. Роджерс, В. Франкл – розглядали людину як унікальну, відкриту світові істоту, котра прагне самоактуалізації. Вони вважали, що людина народжується як цілісний організм, а особистістю стає під впливом

різних чинників. Отже, екзистенційно-феноменологічний підхід до особистості як втілення ідей цілісності та системності став методологічною основою дослідження. Основними положеннями цього підходу є наступні:

- людина є цілісною живою соціосистемою і повинна вивчатися системно;
- вона відкрита світові, її переживання є головною психологічною реальністю;
- людське життя слід розглядати як єдиний процес становлення і буття особистості;
- людина має потенції до безперервного розвитку і самореалізації, що є її природними тенденціями;
- вона володіє внутрішньою свободою щодо зовнішнього спричинення завдяки смислам і цінностям, якими керується у своєму виборі;
- кожна особа є активною, самодостатньою, творчою істотою.

Однією з ліній дослідження розвитку ідентичності дитини в системі сімейних взаємин є врахування процесуальності досліджуваних явищ та феноменів. Саме тому основні психологічні феномени (ідентичність, образ Я, сімейні взаємини тощо) розглядаються як динамічні утворення, що мають певні передумови становлення, логіку розвитку, специфічні ознаки та прояви. Ці психологічні феномени необхідно розглядати в генетичному аспекті: ідентичність – від становлення її передумов в ранньому дитинстві до оформлення власне ідентичності в підлітковому й ранньому юнацькому віці; сімейні взаємини – в контексті цілісного процесу народження, розвитку й функціонування сім'ї.

Важливим методологічним положенням дослідження став також *експериментально-генетичний метод*, який дозволяє відійти від вивчення ізольованих особливостей і спрямувати пошук на цілісні характеристики психічного розвитку (Л. С. Виготський, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн і ін.). Зокрема, важливо реалізувати такі положення цього методу: принцип аналізу за одиницями, сутність якого полягає у вичленуванні вихідних зв'язків та відношень, що лежать в основі ідентичності як цілісного феномену; принцип історизму, який спрямований на поєднання генетичної та експериментальної ліній дослідження ідентичності дитини в різні вікові періоди її розвитку; принцип проектування, тобто активного моделювання як на етапі побудови психологічних моделей дослідження, так і в ході формувального експерименту [13].

Вихідною є також *ідея розвитку* як саморуху, взаємозалежності розвитку, саморозвитку, виховання і навчання. Таким чином, однією з основних для нашого дослідження є категорія *розвитку*. Як зазначав Г. С. Костюк, психічний розвиток має свої специфічні особливості і закони, які характеризують "внутрішню логіку онтогенетичного становлення особистості як свідомої суспільної істоти, її спрямованості, здібностей та інших властивостей" [15, с.168]. Під внутрішньою логікою онтогенетичного розвитку С. Д. Максименко розуміє внутрішньо необхідні рухи особистості від нижчих до вищих рівнів [13].

Поряд із категорією *розвитку* ми послуговуємося поняттям *становлення*. Г. С. Костюк зазначає: "Становлення особистості – обумовлений процес і разом з тим процес, що саморозвивається. Це внутрішньо необхідний рух від нижчих до вищих рівнів...", в якому зовнішні причини завжди діють через внутрішні умови [9, с.13]. Слідом за Г. С. Костюком, ми розуміємо під становленням початковий етап розвитку, виникнення та оформлення певного психічного феномена, зокрема ідентичності.

Розвиток особистості розглядається нами, слідом за М. Й. Боришевським, як процес безперервного саморуку, постійного самооновлення шляхом перебудови внутрішніх структур, їхніх взаємозв'язків, взаємовпливів у нерозривній діалектичній єдності з перебудовою, поступовим ускладненням і вдосконаленням взаємодії особистості з навколишнім середовищем [4]. Процес становлення і розвитку ідентичності, базуючись на певних психологічних процесах і властивостях особистості, сам є визначальним для багатьох аспектів розвитку та життєдіяльності особистості. У змісті та структурі ідентичності, її особливостях відображаються істотні тенденції активності особистості, ціннісно-сміслові аспекти, життєвий досвід, потенціал особистісного зростання. Саме тому дуже важливим є вивчення чинників, які впливають на становлення ідентичності особистості, її генези та можливостей для моделювання сприятливих умов розвитку, а одним із провідних методологічних положень нашого дослідження є *принцип активності та самоактивності особистості* як загальної форми існування особистості (М. Й. Боришевський).

Отже, особистість розглядається як суб'єкт поведінки і діяльності, який активно перетворює свій внутрішній суб'єктивний світ, змінює свою свідомість, ставлення до себе і навколишнього предметного середовища. Таким чином, визначальною характеристикою особистості, джерелом її саморозвитку є суб'єктність (К. О. Абульханова-Славська, М. Й. Боришевський, А. В. Брушлінський, З. С. Карпенко, С. Б. Кузікова, О. М. Леонтєв, А. В. Петровський, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко та ін.), в основі якої лежить здатність індивіда до самодетермінації, до керування власним життям, здійснення зважених життєвих виборів.

Розглядаючи розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин, ми керувалися також *загальним принципом детермінізму* (Г. С. Костюк, С. Л. Рубінштейн), суть якого полягає в тому, що дія зовнішніх умов пояснюється особливостями їх відображення в особистості як цілісній системі внутрішніх умов: "Все в психології особистості, яка формується, так чи інакше зовнішньо зумовлене, але ніщо в її розвитку не виводиться безпосередньо із зовнішніх впливів. Закони зовнішньо зумовленого розвитку особистості – це внутрішні закони. З цього має виходити справжнє розв'язання важливої проблеми розвитку і навчання, розвитку і виховання" [9, с. 33]. Отже, сімейні впливи діють на дитину не однозначно, раз і назавжди визначеним чином, а заломлюючись через сприйняття дитини, що зрештою й визначає їх значущість і наслідки для її подальшого розвитку.

Говорячи про розвиток ідентичності дитини, ми обмежені певним віковим періодом, проте зрозуміло, що розвиток ідентичності, як складова особистісного розвитку, триває впродовж подальшого життя людини. Близькою до наших поглядів є концепція *необмеженого розвитку* (Б. Г. Ананьєв, Л. І. Анциферова, А. В. Брушлінський, К. К. Платонов, Е. Еріксон та ін.), згідно з якою розвиток не припиняється до кінця життя людини, змінюючись тільки за напрямком, інтенсивністю, характером і якістю. При цьому розвиток розуміється як складний еволюційно-інволюційний поступальний рух, в ході якого відбуваються прогресивні й регресивні інтелектуальні, особистісні та діяльнісні зміни. Отже, однією з ключових для розуміння процесу особистісного розвитку є теза про те, що він ніколи не завершується, що він є динамічним, таким, що перебуває в постійному русі [19]. Саме таке уявлення про становлення й розвиток особистості як нескінченну низку народжень, трансформацій, якісно-кількісних змін уможливує розширення дослідницьких горизонтів, відмову від нереальної схеми спрощеного тлумачення особистості як досягнутої довершеності.

Процес становлення людської особистості включає в себе невід'ємний компонент – формування її свідомості та самосвідомості, які стають суттєвими чинниками становлення ідентичності, багато в чому визначають її зміст. Згідно з узагальненнями провідних психологів, самосвідомість виникає в процесі розвитку свідомості особистості мірою того, як вона стає самостійним суб'єктом. Розвиток самосвідомості нерозривно пов'язаний з реальним розвитком особистості та вирішальними подіями її життєвого шляху.

Аналізуючи процес становлення особистості, дослідники підкреслюють, що внутрішні рушійні сили цього процесу полягають у вихідній подвійності зв'язків суб'єкта зі світом, у їх подвійній опосередкованості предметною діяльністю та спілкуванням. Важливим етапом становлення особистості є етап стихійного, не спрямованого самосвідомістю становлення (І. С. Кон); саме на цьому етапі надзвичайний вплив на становлення особистості дитини має сімейне оточення. В онтогенезі пізнання людиною самої себе починається з вирізнення зовнішніх, поверхневих властивостей, їх аналізу, порівняння, вироблення елементарних узагальнень. Згодом виникає здатність виокремлювати в собі суттєве, диференціювати його від другорядного. Особистість, так би мовити, народжується двічі: вперше, коли в дитини з'являється полімотивованість і супідрядність дій, вдруге – коли виникає свідомою особистість. У цьому процесі важливу роль відіграє співвіднесення мотивів, що детермінує виникнення системи особистісних смислів [10]. Таким чином, розвиток самосвідомості, яку більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників вважають ядром особистості і яка виступає істотним складником та умовою ідентичності, проходить низку етапів: від наївного уявлення про себе до глибокого самопізнання. Центр тяжіння в ході онтогенетичного розвитку переноситься із зовнішнього її боку на внутрішній, з відображення випадкових рис на цілісне самосприйняття.

Розглянуті вище методологічні положення, що були проаналізовані насамперед в контексті розвитку ідентичності дитини як особистісного феномену, виступили засадовими й при вивченні сім'ї як специфічної соціальної

системи та агента впливу на особистість дитини. Водночас, оскільки дослідження сім'ї в сучасній психологічній науці фактично стали окремим напрямом наукового пошуку, виникає потреба докладніше розглянути основні їх методологічні засади щодо вивчення розвитку ідентичності дитини в системі сімейних взаємин.

Як свідчить аналіз наукових досліджень, сім'я стала предметом психологічного вивчення відносно недавно, причому в полі зору науковців опинилися насамперед порушені сімейні стосунки. Перші спостереження стосувалися сімей психічно хворих пацієнтів і включали в себе відомості про особливості інтеракцій та комунікацій у цих сім'ях, і причина сімейної дисгармонії вбачалася переважно в індивідуальних характеристиках членів сім'ї [18]. Подальше накопичення фактів тривало в основному в рамках психотерапевтичної практики: практично всі значущі психотерапевтичні школи адаптували терапію до досліджень сім'ї. Загальною для західної психології є тенденція психологізації терапії: якщо раніше на сім'ю впливали з метою лікування хворого, то згодом сім'я стала груповим пацієнтом, а порушення стосунків у ній стало предметом вивчення та корекції. Щоправда, як зазначає О. С. Сермягіна, застосування системного підходу не було послідовним: шлюб та сім'я розглядалися здебільшого як відносно автономні явища у відриві від соціального контексту.

Загалом, ідея системності реалізується досить повно і послідовно у психологічних дослідженнях сім'ї лише упродовж останніх десятиріч. До цього періоду накопичення емпіричного матеріалу відбувалося переважно у дослідженнях парціальних, хоча і дуже важливих характеристик сім'ї – стильових особливостей взаємодії, специфіки подружніх та дитячо-батьківських взаємин.

Ідея системності щодо функціонування сім'ї найбільш повно і послідовно представлена у системному сімейному підході, який на сьогоднішній день охоплює значну кількість напрямків – структурний підхід (С. Мінухін), трансгенераційний (М. Боуен), інтегративний (О. В. Черніков) та ін.

При дослідженні психологічних характеристик сім'ї ми спираємося на соціально-психологічне розуміння останньої як малої групи зі специфічним цільовим призначенням і зумовленими ним особливостями, що відрізняють сім'ю від інших груп. Такими особливостями сім'ї є:

- нормативна заданість (залежність від суспільних інститутів, що регулюють порядок вступу та розірвання шлюбу, уявлення про шлюбний вік, розподіл влади та обов'язків у сім'ї тощо);
- гетерогенність складу сім'ї за статтю та віком, що має наслідком відмінності у сфері потреб, цінностей тощо;
- закритість (входження до сім'ї нових членів регламентовано; природним та унікальним шляхом її розширення є народження дитини);
- поліфункціональність (причому функції сім'ї не завжди доповнюють одна одну і можуть вступати в суперечність в силу відмінностей об'єктивної значущості їх для суспільства і суб'єктивної значущості для членів сім'ї);

- тривалість історії сім'ї, що включає якісно різні етапи розвитку;
- привнесення досвіду батьків у власну сім'ю, причому не лише на свідомому, а й на несвідомому рівні;
- "тотальний" характер включення індивіда у сім'ю, оскільки люди значну частину часу проводять у ній; при цьому характер внутрішньосімейного спілкування нормативно заданий як емоційно позитивний, хоча в дійсності може бути і негативним, і амбівалентним; успішність сімейного життя має вплив і на психічний, і на соматичний статус людини [11; 18].

У системному підході сім'я розглядається як система, що має такі ознаки:

- взаємовплив та взаємодетермінованість різних елементів системи;
- цілісність: окремі елементи системи, об'єднуючись у ціле, набувають нових властивостей, що відрізняються від початкових характеристик;
- структурна організація, основними параметрами якої є ієрархічність, наявність меж, що описують внутрішньосімейні взаємини й відносини сім'ї та наколишнього середовища; згуртованість; рольова структура сім'ї;
- специфічність внутрішньосімейних процесів;
- динамічність, або здатність розвиватися;
- здатність до самоорганізації, що дозволяє сім'ї залишатися цілісною, збалансованою системою, не руйнуватися;
- діалектика гомеостазу і розвитку (К. Вітакер, Е. Г. Ейдемільлер, С. Мінухін, М. Ніколс, В. Сатир, О. В. Черніков, В. В. Юстицькіс та ін.).

Особистість дитини і сім'я, сімейні взаємини виступають складними системами, що самоорганізуються, а їхній розвиток, з точки зору синергетичного підходу, детермінований зсередини, а не ззовні й відбувається шляхом наростаючого ускладнення та впорядкування. Крім того, у циклі розвитку таких систем виокремлюються дві фази: період плавного еволюційного розвитку з добре передбачуваними лінійними змінами, що в результаті підводять систему до деякого нестійкого критичного стану; вихід із критичного стану миттєво, стрибком і перехід у новий стан з вищим ступенем складності й впорядкованості [7]. Як стосовно розуміння сімейних взаємин, так і щодо можливостей розвитку особистості дитини важливо розуміти, що, згідно із синергетичним підходом, хаотичність, притаманна одній із фаз розвитку, може мати не лише руйнівне, але й конструктивне значення; розвиток більшості складних систем має нелінійний характер, а отже, завжди існує декілька можливих шляхів еволюції таких систем; розвиток здійснюється через випадковий вибір однієї з можливостей подальшої еволюції в точці біфуркації. Такою точкою біфуркації в контексті нашого дослідження може вважатися, очевидно, сімейна криза, нормативні (вікові) та ненормативні кризи в розвитку особистості, зокрема криза ідентичності.

Близьким нашому баченню є також положення синергетичного підходу щодо можливостей та шляхів розвитку складних систем: хоча шляхів еволюції (цілей розвитку) багато, але з вибором шляху в точці розгалуження, тобто на певних етапах еволюції, виявляється певна переддетермінованість розгортання процесів. Справжній стан системи визначається не тільки її досвідом, але й

будується, формується з майбутнього (самопроекування). Це положення, на нашу думку, дає можливість глибше зрозуміти складну діалектику взаємодії принципу детермінації розвитку людини та її самоактивності, а стосовно нашого дослідження – розуміння становлення ідентичності дитини як процесу, що детермінується, з одного боку, її досвідом (значною мірою раннім, довербальним, неусвідомленим), а з іншого боку – самодетермінується завдяки самосвідомості, суб'єктності, самопроекуванню дитини, що розширюється і набуває провідного значення з віком.

Підводячи **підсумки**, можна зазначити, що підходи, які склалися у сучасній психологічній науці до розуміння онтогенетичного розвитку, в основному визначають його як безперервний, нерівномірний та гетерохронний процес системних змін, що торкається різних психічних структур. Розвиток ідентичності особистості є важливим складником цього цілісного процесу, надає йому певної спрямованості. Основними методологічними засадами дослідження розвитку ідентичності особистості дитини в системі сімейних взаємин обґрунтовано: системний підхід, положення про особистість як активного суб'єкта життєдіяльності та самотворення, принципи детермінації та суб'єктної активності; положення експериментально-генетичного методу та синергетичного підходу. Ідентичність особистості необхідно розглядати як багаторівневу, ієрархічно організовану систему взаємопов'язаних елементів, що зумовлюється складною детермінацією особистісного розвитку; важливо розглядати ідентичність дитини в динаміці її становлення та розвитку та у взаємозв'язку зі змістовими й процесуальними ознаками сімейних взаємин.

1. Абульханова-Славская К. А. Типология активности личности / К. А. Абульханова-Славская // Психологический журнал. – 1985. – Т. 6. – № 5. – С. 3–18.
2. Анциферова Л. И. К психологии личности как развивающейся системы / Л. И. Анциферова // Психология формирования и развития личности. – М. : Наука, 1981. – С. 3–19.
3. Барабанчиков В. А. Б. Ф Ломов: системный подход к исследованию психики // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23. – № 4. – С. 27–38.
4. Боришевський М. Й. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія / М. Й. Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с.
5. Брушлинский А. В. Проблемы психологии субъекта / А. В. Брушлинский. – М. : Директмедиа Паблишинг, 2008. – 221 с.
6. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.4. Детская психология / Под ред. Д. Б. Эльконина. – М. : Педагогика, 1984. – 432 с.
7. Князева Е. Н. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 3–20.
8. Коростелина К. В. Система социальных идентичностей: опыт анализа этнической ситуации в Крыму / К. В. Коростелина. – Симферополь : "Доля", 2002. – 255 с.
9. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк – К. : Радянська школа, 1989. – 608 с.
10. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат., 1981. – 584 с.
11. Лидерс А. Г. Семья как психологическая система. Очерки психологии семьи / А. Г. Лидерс. – М. : Исследовательская группа "Социальные науки" . – М., – Обнинск: ИГ– СОЦИН, 2004. – 296 с.
12. Ломов Б. Ф. Системный подход и система детерминизма в психологии / Б. Ф. Ломов // Психологический журнал. – 1989. – Т. 10. – № 4. – С. 19–33.

13. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии): [монографія] / С.Д. Максименко. – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 2000. – 320 с.
14. Москаленко В. В. Соціальна психологія / В. В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
15. Принцип развития в психологии / Под ред. Л. И. Анцыферовой, Г. С. Костюка. – М. : Наука, 1978. – 358 с.
16. Солдатова Е. Л. Эго-идентичность в нормативных кризисах развития / Е. Л. Солдатова // Вопросы психологии. – 2006. – № 5. – С. 74–84.
17. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – 523 с.
18. Сермягина О. С. Эмоциональные отношения в семье (социально-психологическое исследование) / О. С. Сермягина. – Кишинев: Штиинца, 1991. – 85 с.
19. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.

REFERENCES

1. Abulhanova-Slavskaya, K. A. (1985). *Psychologiya aktivnosti lichnosti* / K. A. Abulhanova-Slavskaya // *Psyhologicheskij zhurnal*, T 6, № 5, 3–18 (rus).
2. Antciferova, L. I. (1981). *K psyhologii lichnosti kak razvivajuschejsya sistemy* / L. I. Antciferova // *Psyhologiya formirovaniya i razvitija lichnosti*. – М. : Nauka, 3–19 (rus).
3. Barabanschikov, V. A. (2002). *B. F. Lomov: sistemnyj podhod k issledovaniju psihiki* / V.A. Barabanschikov // *Psyhologicheskij zhurnal*, T.23, № 4, 27–38 (rus).
4. Boryshevskij, M. J. (2010). *Doroga do sebe: vid osnov subyektности do vershyn duhovnosti: monografiya* / Myroslav Boryshevskij. – К. : Akademvydav (ukr).
5. Brushlinskij, A. V. (2008). *Problemy psyhologii subjekta* / A.V. Brushlinskij. – М. : Dyrektmedia Publishing (rus).
6. Vygotskij, L. S. (1984). *Sobranie sochinenij : v 6-ti t. – T.4. Detskaja psyhologija* / Podred. D.B. Elkonina. – М. : Pedagogika (rus).
7. Knyazeva, E. N. (1992). *Synergetika как novoje mirovidenije: dialog s I. Prigozhinym* / E.N. Knyazeva, S.P. Kurdjumov // *Voprosy filosofii*, № 12, 3–20 (rus).
8. Korostelina, K. V. (2002). *Systema sotsialnyh identychnostej: opyt analiza etnicheskoj situatsii v Krymu* / K.V.Korostelina. – Simferopol : "Dolja" (rus).
9. Kostjuk, G. S. (1989). *Navchalno-vyhovnyj protsec i psyhichnyj rozvytok osobystosti* / G. S. Kostjuk. – К. : Radianskashkola (ukr).
10. Leontjev, A. N. (1981). *Problemy razvitija psihiki* / A.N. Leontjev. – М. : Politizdat (rus).
11. Lidars, A. G. (2004). *Semja kak psyhologicheskaja sistema. Ocherki psyhologii semji* / A.G. Lidars. – М. : Issledovatel'skaja gruppa "Sotsialnyje nauki". – М., Obninsk : IF SOTsIN (rus).
12. Lomov, B. F. (1989). *Sistemnyj podhod i problema determinizma v psyhologii* / B.F. Lomov // *Psihologicheskij zhurnal*, T.10, № 4, 19–33 (rus).
13. Maksimenko, S. D. (2000). *Geneticheskaya psihologija (metodologicheskaya refleksija problem razvitija v psyhologii)* : [monografiya] / S. D. Maksimenko. – М. : Refl-buk, К. : Vakler (rus).
14. Moskalenko, V. V. (2005). *Sotsialnaja psyhologija* / V. V. Moskalenko. – К. : Tsentr navchalnoji literatury (ukr).
15. Printsip razvitija v psyhologii / pod red. L.I. Antsiferovoy, G.S. Kostyuka. – М. : Nauka, 1978.
16. Soldatova, E. L. (2006). *Ego-identichnost v normativnyh krizisah razvitija* / E .L.Soldatova // *Voprosy psihologii*, № 5, 74–84 (rus).
17. Rubinshtejn, S. L. (1973). *Problemy obschej psihologii* / S. L. Rubinshtejn. – М. : Pedagogika (rus).
18. Sermyagina, O. S. (1991). *Emotsionalnyje otnoshenija v semje (sotsialno-psihologicheskoje issledovanije)* / O. S. Sermyagina. – Kishinev : Shtiints (rus).

19. Erikson, E. (1996). Identichnost: yunost i krizis / E. Erikson. – M. : Progress (rus).

Tatiana Yablonska

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF RESEARCH
IDENTITY OF CHILD RELATIONSHIPS IN THE FAMILY**

The article describes the theoretical and methodological bases of research of the identity of the child in the system of family relationships. The main methodological principle study of the child's identity in the system of family relations made the principle of systems that provides personal development review process in its entirety, in unity and relationship of the various components. Also reasonable provision for the person as an active subject of life and self-creation, the principles of determination and subjective activity; provisions experimental genetic method and synergetic approach. According to the principles of reasonable individual identity should be seen as a multilevel, hierarchically organized system of interrelated elements, due to a complex determination of personal development; and the formation and development of the child's identity in the system of family relationships - as a multidimensional, multilevel and multidimensional, dynamic process is determined on the one hand, family influences, on the other hand - thanks self-determinate identity, subjectivity child that expands and takes on leading role with its age. The development of "identity", "the child's personality," "family relationship", which are the complex systems, self-organizing, there by increasing complexity and order.

Keywords: identity, identity development, personality, family relationships, systematic approach.

УДК 159.9:37

doi: 10.15330/ps.6.1.260-269

Марія Августюк

Національний університет "Острозька академія"
maria.avgustiuk@mail.ru

**ІЛЮЗІЯ ЗНАННЯ ЯК ПРОБЛЕМА
В НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ**

У статті здійснено аналіз ілюзії знання як проблеми у навчальній діяльності студентів. Наведена характеристика основних чинників ілюзії знання. Виявлено, що надмірна впевненість у розумінні інформації та виконанні завдань, в основі якої лежать некомпетентність суб'єктів, когнітивний оптимізм та вплив соціального оточення, є однією з основних причин негативного впливу ілюзії знання на навчальну діяльність. Іншими можливими варіантами пояснення ілюзії знання також можуть бути швидкість винесення передбачень, знайомість інформації за підказками, доступність інформації, легкість виконання тощо. Також проаналізовано ефект недостатньої впевненості та ефект складності-легкості, що залежать як від ступеня складності завдання, так і від відведеного на виконання часу. Окреслено роль ілюзії знання у контексті основних теорій метапізнання (зокрема, звернено увагу на Брунсвікську теорію впевненості та подано опис моделей виникнення надмірної впевненості). Крім того, описано наявні у науковій літературі з цієї проблеми можливі шляхи нівелювання негативного впливу ілюзії знання на ефективність навчальної діяльності, серед яких відзначено сприятливий вплив здатності студентів абстрагуватися від уже знаного навчального матеріалу, повторного